Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Universitetets institut
for europæisk folkelivsforskning,
Brede, Lyngby.

R
C5

Håndarbejdsundervisning

i København

i tiden 1800-1850

August 1968

Minna Holm Clausen

Copyright

LOLLAND-FALSTERS
STIFTSMUSEUM

Indholdsfortegnelse

	side
Forord	2
Kilder	3
Oversigt over skoleforhold 1800-1850	5
Officielle bestemmelser og anker	8
Lærerindernes forudsætninger og undervisningens form	10
Læreklude	12
Klager og påbud	13
Håndarbejdsundervisningen i 1860'erne	14
Gennemgang af navngivne skoler	
a. Friskolen i Dronningensgade (for fattige)	16
b. Frue Arbejds- og Læseskole (for fattige)	17
c. Det kongelige Døvstumme-Institut (institution for alle)	19
d. Det søsterlige Velgørenheds Selskabs Skole (for den ubemidlede middelstands børn)	21
e. Døtreskolen af 1791 (for velstillede folks børn)	23
Skoleannoncer i Adresseavisen	25
Erhvervsmuligheder efter skolegang	27
Sammenfattende bemærkninger	29
Noter	30
Litteraturliste	33

Forord

Ordet "håndarbejdsundervisning" er i denne opgave behandlet ud fra definitionen "skoleundervisning i de ting, der fremstilles med hånden" og med den begrænsning, at det fortrinsvis drejer sig om kvindeligt håndarbejde. Dette betyder, at drengenes praktiske undervisning i skolerne ikke er taget med og belyst i noget væsentlig omfang.

Med besvarelsen er der søgt at give et billede dels af sociale, dels af undervisningsmæssige forhold, da disse to problemer hænger så nøje sammen i den pågældende periode. Desuden er der vist lidt om, hvad pigerne efter skolegangen kunne bruge deres håndarbejdsfærdigheder til.

Citaterne, der i visse afsnit måske er medtaget mere end forsvarligt er, skulle bl.a. gennem sproget være med til at give et tidsbillede.

Dispositionen kan der måske med rette ankes over, idet det væsentlige afsnit med gennemgang af navngivne skoler kommer så langt tilbage i opgaven. Denne inddeling er imidlertid foretrukket, da bl.a. stofmængden til belysning af lærerindernes forudsætninger og undervisningens tilrettelæggelse og indhold fandtes for sparsom til at kunne tåle en deling i to afsnit, - et orienterende afsnit før skolegennemgangen og et sammendragende og vurderende efter. På grund af denne disponering vil enkelte oplysninger fra de navngivne skoler være at finde i afsnittene før gennemgangen af disse.

De navngivne skoler er udvalgt, så de skulle repræsentere de forskellige kategorier af skoler, der dengang fandtes. Dog må det huskes, at de nævnte skoler - til dels på grund af en fast ledelse - hørte til de større og velordnede.

Kilder

I begyndelsen af 195o'erne foretog Stadsarkivet i København en undersøgelse for at finde frem til overleveret arkivmateriale fra skoler i København. Resultatet var ikke ligefrem opmuntrende, og slet ikke når man ser på tiden 18oo-185o. I betragtning af det store antal skoler - fra 182o-3o omkring 25o/(a) er det forsvindende lidt materiale, der er bevaret.
Efter skoleloven 1814 oprettedes en skoledirektion for København, og alle skoler skulle hvert år sende en beretning om årets arbejde til direktionen, der så skulle foranstalte en samlet trykning. I følge Stadsarkivets registre skulle disse indberetninger ligge på arkivets hylder, men man har ikke været i stand til at finde dem. Dette er særlig kedeligt, da skoledirektionen ikke fik trykt beretningerne regelmæssigt. Først efter 1843 foreligger de for hvert år.
Fra undersøgelsen i 5o'erne har Stadsarkivet en liste over skolearkivalier, dels på selve arkivet, dels på andre arkiver og skoler. Kun et meget ringe antal skoler fra den behandlede periode er her repræsenteret, og i stedet for at gennemgå deres materiale, gik jeg over til udelukkende at bruge trykte kilder. Enkelte skoler lod deres årsberetning trykke enten som selvstændige publikationer eller i forskellige blade og tidsskrifter, f. eks. det officielle organ "Collegial-Tidende", skolebladet "Søsterlig Velgjørenhed" eller det pædagogiske blad "Fenia". Disse årsberetninger sammen med skoleregnskaber var været gode kilder og er bl.a. brugt ved gennemgang af navngivne skoler.
Når en privat ville starte en skole, lod vedkommende i visse tilfælde en skoleplan trykke. Denne skulle godkendes af Københavns skoledirektion og samtidig virke til orientering for forældre, der ønskede deres børn undervist. Hvis en skole blev startet, kan man ikke være sikker på, at alle fag i skoleplanen alligevel kom på dagens skema, men planerne giver i hvert fald et godt billede af, hvordan man helst ønskede sig en skoles indretning.
En sammenligning mellem de forskellige skolers årsberetninger samt diskussioner i tidens publikationer ligger til grund for vurderingen af undervisningens indhold.
I anledning af loo-året for skolelovene 1814 blev der skrevet

en del skolehistoriske bøger, men de giver ikke så meget, der er relevant for denne opgave. I disse bøger beskæftiger forfatterne sig overvejende med de "dannende" fag og den lovmæssige og pædagogiske side af sagen.
Adresseavisen - "Adresse-Contoirs Efterretninger" - er gennemgået for hvert tiende år i den behandlede periode, og her er fundet meget brugbart materiale. Til forskel fra de måske lidt idealiserede årsberetninger og skoleplaner, giver Adresseavisen udtryk for dagligdagen, for udbud og efterspørgsel både m.h.t. undervisning og arbejde.
Især i de første decennier var det almindelig, at skolerne annoncerede efter elever, og her nævnes ofte, hvilke fag der kan tilbydes undervisning i.
Gennem annoncer, hvor kvinder søger arbejde og forskellige arbejdsgivere ledige hænder, kan man se, hvad pigerne efter skoletiden kunne bruge deres kundskaber i håndarbejde til.
Endelig har en gennemgang af læreklude på Kunstindustrimuseet og Nationalmuseet været med til at give et billede af, hvad pigerne rent praktisk fik ud af deres undervisning. Desuden lidt om, hvordan undervisningen kan have været tilrettelagt.

Generelt har der været store vanskeligheder med at finde frem til stoffet, dels fordi det er så spredt publiceret, dels fordi det ofte er svært at se, hvad der skjuler sig under titlerne. Det foreliggende materiale kan da også kun betragtes som et udpluk af den kolossale mængde trykt stof, især fra det 19. årh. Størsteparten af det benyttede materiale er hentet på Universitetsbiblioteket, 1. afd., og Statens pædagogiske Studiesamling samt på Institut for dansk skolehistorie (på Lærerhøjskolen).

I 1799 udgav pastor V.K. Hjort en samling "Sange for unge Piger, især med Hensyn til offentlige Arbeidsskoler", og herfra stammer det følgende vers, som er tænkt sunget af spindende piger (1):

Saa mange Stakler vokse op
og intet nyttigt lære,
her Pjalter paa den usle Krop,
ved Betlen sig ernære.
Slet intet godt de tænke paa,
og let de Stjælenykker faa!
Vi ynke dem, der leve saa,
og ej, som de, vil være;
i Skole vi med Glæde gaa,
her Flid og Dyd vi lære.
Vi læse, regne, skrive her,
og Rok og Naal os vorder kær.

Det kunne nok også være nødvendig med en sang ind imellem for ikke at falde i søvn. I "Arbeids- og Læseskolerne" - som de så rammende hed - fik børnene om formiddagen et par timers undervisning i religion, at regne, skrive og læse, og resten af dagen til klokken otte eller halv ni om aftenen tilbragte de i arbejdsskolen, hvor de beskæftigedes med lettere håndarbejde som f. eks. at spinde, strikke og lappe. Håndarbejdet blev så at sige brugt som et led i det sociale - dengang kaldet filantropiske - arbejde for at give fattige børn en form for uddannelse, så de senere havde en chance for at tjene til det daglige brød.
Den altovervejende del af hovedstadens befolkning omkring 1800 var meget fattig, og mange var hverken interesseret i eller havde råd til at sende deres børn i skole. Det gav store sociale problemer og nedslående udsigter for den kommende generations lærdom. Da filantropismen i slutningen af 1700-tallet gjorde sig gældende, begyndte man at interessere sig særlig for de fattiges undervisning. Filantropismen havde imidlertid alt for høje mål; i Danmark var der slet ikke økonomisk basis, på hvilken tankerne kunne føres ud i livet.

En generel fremstilling af Københavns skolevæsens tilstand fra 1800-1850 vil blive meget generel, især fordi forholdene i hvert fald indtil 40'erne var om ikke kaotiske så dog meget forvirrede. Selv efter at der blev dannet en skoledirektion i 1814, kneb det vel[11]somt med opsyn og organisation. Skolerne hørte under så mange styrelser og kommissioner, at man ikke kunne få noget overblik. Skoledirektionen havde ellers fået ret stor myndighed, hvilket motiveredes med den københavnske befolknings ulyst til at bøje sig for skolens autoritet.
Allerede fra midten af 1700-tallet stammede arbejds- og læseskolerne, der bl.a. skulle være med til at ophjælpe den indenlandske manufaktur. Derudover var der flere former for fattigskoler, hvor der blev givet en nødtørftig undervisning. I mange skoler gik der både betalende og gratis børn, d.v.s. nogle betalte skolepenge, andre ikke.
En lang række velgørende selskaber oprettedes i årenes løb, og de foranstaltede skoler både for fattige folks og middelstandens børn. Disse skoler var ofte meget små - hvad der i det hele taget var kendetegnet for de fleste skoler. Mange af disse skoler gav ligesom de offentlige undervisning både gratis og mod betaling.
Endelig var der private institutter for velstillede folks børn, men det blev kun et lille antal, da der i velhavende kredse i stor udstrækning blev givet hjemmeundervisning. Gruppen af "hjemmegående" børn er ikke behandlet i denne opgave. Om skolerne var offentlige eller private gjorde som regel ingen forskel m.h.t. kvalitet.
Antallet af private skoler steg støt til 1825, hvor der var 183 mod 70 offentlige,[11a] men derefter går det tilbage. 1844 kom en ny skolelov, der i hovedsagen havde det samme indhold som loven 30 år tidligere. Der er dog nu den store forskel, at der fra det offentlige både er vilje og penge til at føre bestemmelserne igennem. Da der dermed kommer et fastere greb om tingene, begynder folk at se med større tillid på de offentlige skoler, de sender deres børn derhen, og forholdene bedres.
Når en privat person ville starte en skole, skulle vedkommende efter loven i 1814 sende sin skoleplan til direktionen for København, skaffe sig en vandelsattest og endelig bestå en

prøve. Disse betingelser borgede imidlertid ikke for kvalitet, for direktionen tog mange hensyn, - dels til om der var skolemangel i det bestemte sogn, dels til de dårlige økonomiske forhold for den kommende skoleholder. Og af direkte kvalifikationer forlangtes ingen.(1b) Der er da også både fra officiel og privat side mange klager over lærernes ringe forudsætninger. I Politivennen kan man i 1819 læse følgende, der nok gælder for mange af de små skoler: "Mangen Enke, Madam eller Frue, ja vel endog gammel Jomfrue, blev Skolebestyrerinde for at sikre sig Livets Ophold. Selv ofte blottet for Kundskaber og ubekjendt med Undervisningsfaget, valgte de fattige Studentere, afskedigede Officerer, eller Contorister til Lærere, naar disse kun ville give Timeundervisning for godt Kjøb."(2). Hvis en skoleholder ikke ad privat vej kunne skaffe sig elever nok - det vil i de fleste tilfælde sige 1o-2o børn - annoncerede han f. eks. i Adresseavisen. Endog velsete skoler benyttede denne fremgangsmåde, således tilbød i 18oo, nr, 8,(2a) Det søsterlige Velgørenheds Selskabs Skole undervisning.
I fattigskolerne blev alle børn oplært i lettere håndarbejder, og de særlig dygtige elever kunne desuden få undervisning i finere broderi og måske skræddersyning. Som regel tilfaldt en del af fortjenesten børnene selv, men de fik ingen rede penge. Derimod konfirmationsudstyr, når de forlod skolen. Ofte havde de selv forarbejdet disse klæder. En anden del af pengene gik i skolens kasse og/eller til lærerens løn. For at opildne børnene og skærpe konkurrencen indbyrdes blev der uddelt præmier ved den årlige eksamen. Hvis det var pengepræmier, blev også disse henlagt i "konfirmations-kassen".
Der var således mere end ét formål med de fattige børns arbejde. De skulle lære forskellige håndarbejder, tjene nogle penge til skolen og til deres eget ophold og senere udstyr, og det ikke mindst væsentlige - de var beskæftigede og under opsyn. På trods af det store antal skoler var der alligevel mange børn, der gik uden undervisning. Det skyldes dels vrangvillighed hos forældrene, dels at der simpelt hen ikke var plads til dem i skolerne. I 182o'erne og 3o'erne kommer tallet af ikke underviste børn nogle år over 1.ooo, (2b).
Det er i denne periode, man opretter aftenskoler. På denne

måde udnyttes skolebygningerne dobbelt, og man kan så sige, at børnene får undervisning, selv om det kun er et par timer efter en måske arbejdsom dag.
I 184o kan man i Politivennen se en anonym klage over, at en flok drenge og piger i lang tid har huseret dels ved Cancelliets dels ved Børsens indgang. De faldbyder almanakker, billeder og cigarer, og de stjæler, tigger og gør nar (3).
I "Dagligliv i Danmark" gengives et maleri fra 1826, der viser, at også dengang var indgangen til Børsen en yndet legeplads for børn (4).

Officielt om håndarbejdsundervisningen

Verset til de spindende piger er et tydeligt udtryk for filantropismen. Vi mærker lidt af det allerede i 1784 i et reglement for fattigvæsenets fire frie skoler, d.v.s. hvor undervisningen var gratis. Her hedder det: "... at oplære fattige og forladte Børn i den sande Guds Kundskab, borgerlige Dyder, Skrivning og Regning saa vel som og til Arbeidsvirksomhed, hvorved de kunne dannes til i sin Tid som kristelige og nyttige Borgere at erhverve deres anstændige Levebrød" (5).
Tydeligere ser vi filantropismen i 1799 i en plan til det københavnske fattigvæsens indretning. Her står, at der ved håndarbejdsundervisningen skal tages hensyn til børnenes køn, alder og kræfter og til, hvad der i det daglige liv kan være almuens folk til nytte, f. eks. at pille bomuld, karte uld, plukke og spinde uld, bomuld, hamp og blår, at tvinde, haspe, vinde og spole, at binde og strikke, at lappe klæder, stoppe strømper og knytte fiskegarn, at væve bændler og uldne bånd, at gøre hægter, flette kurve o.m.a. For pigerne tillige at tildanne og sy linned og klæder m.m.(At sy linned vil sige lagner, dækketøj, særke, skjorter o.lign. og vedligeholdelse deraf). Skolen skal undervise i "saadant Arbeide, hvorved de i Fremtiden enten i Mangel af andet Næringsarbeide kunne fortjene deres Underholdning eller nyttigen beskæftige sig i ledige Timer" (6).

Som fattigplanen blev udarbejdet, kommer fattigvæsenet til for det første at virke som et slags arbejdsanvisningskontor for sysselsættelse med ting som mark- og havearbejde, men også vask og anden håndgerning, arbejde i og for kattuntrykkerierne og andre fabrikker. Men desuden sætter fattigvæsenet selv arbejde igang, f. eks. spind af hør, blår, hamp, uld og bomuld, bind- og sejlgarnssnoning, strikning, syning, hørhegling og uldskrupning, vævning af grovere uldne og linned varer m.m. (6a).

I 1810 kommer der forslag til den ny skolelov, der ser dagens lys i 1814. Her hedder det i punkt 3: "Haandarbeider har Commissionen ligeledes troet at burde i Almueskolerne, især hvor Undervisningen gives frit, indføres blandt de Ting, som der læres. Dette finder allerede Sted i alle velindrettede offentlige, baade militære og civile Almueskoler og viser sig af megen Nytte, ikke alene i Skolerne selv til Orden og Afvexling, men ogsaa efter Skolegangen, da de unge, som i Skolerne har lært Haandarbeide, meget mere søges til Haandværks- og Huustjeneste end Andre, hvis Hænder ere uøvede" (7).

Omkring 1840 var det stadig sådan, at de fleste offentlige skoler kun havde 3 timer om dagen med boglig undervisning. Ved den ny skolelov 1844 kræves det, at sang, håndarbejde og gymnastik lægges, så det ikke går ud over de andre fag. Disse var endnu kun religion, læsning, regning og skrivning, men der kræves også flere fag, (7a).

Et cirkulære fra 1844 fastsætter, at betalende pigeskoler skal have 30 ugentlige timer, heraf 8 til håndarbejde og 2 til sang. Ikke betalende pigeskoler kan nøjes med 24 timer ugentlig, af disse 5 til håndarbejde og 1 til sang. I pigeaftenskolerne kræves 20 timer, heraf 5 til håndarbejde. I drengeskolerne kræves ingen håndarbejdsundervisning (8).

I 1847 klager Københavns skoledirektion i et cirkulære over, at der især i pigeskolerne lægges for lidt vægt på den intellektuelle undervisning (9). Igen 1851 ytrer direktionen ønske om indskrænkning af timetallet i håndgerning især i flere private skoler. Det understreges, at i alle skoler skulle der foruden håndarbejde, sang og tegning undervises 18 timer ugentlig. Sammesteds siges det, at da håndarbejds-

undervisningen medfører mindst bekostning for skolerne, bruger de mindre netop dette fag til at udfylde skemaet. På de bedre skoler er det en byrde med håndarbejdet, fordi det tager for megen tid. Direktionen stiller da det forslag, at linnedsyning og strikning henvises til hjemmene (lo).

Lærerindernes forudsætninger og undervisningens form

Lige fra begyndelsen af 17oo-tallet har der til skolerne været knyttet en læremoder, d.v.s. en kvinde, der tog sig af den praktiske undervisning af børnene. Hvis det var lærerens kone,kunne hun af og til arbejde uden at få nogen løn, men for det meste fik læremoderen en ringe betaling for sit arbejde,(loa). Nogen egentlig form for uddannelse har der ikke været nogen mulighed for lærerinden at få. Ofte nævnes det, at en lærerinde er en tidligere elev fra skolen, og hvad hun har lært der, er altså forudsætning nok for selv at give undervisning. I lærerindernes instrukser - svarende til nutidige kontrakter - står der som regel blot, at hun skal være et net og sædeligt fruentimmer, og at hun skal kunne de forskellige fruentimmernetheder. Især i begyndelsen af 18oo-tallet lægges der øjensynlig mere vægt på personlige end praktiske kvalifikationer,(lob). Man ser også gerne, at en lærerinde går klædt i indenlandske tøjer, - dette skulle anspore børnene til at ville gøre det samme.

I 1846 blev der på privat basis oprettet en dannelsesanstalt for vordende lærerinder, men her gives der ingen særskilt undervisning i håndgerning. I stedet kan eleverne få lov til på Døtreskolen af 1791 at overvære, hvordan undervisningen kan foregå i dette fag, - og det understreges, at den er fortrinlig på Døtreskolen,(11).

Først 1859 kommer der en lov, der giver lærerinder adgang til at undervise i almueskolerne i andet end håndarbejde. Til eksamen skal de vordende lærerinder ikke aflægge prøve i matematik, naturlære og gymnastik, men til gengæld regnes håndgerning tredobbelt (12).

Med hensyn til hvordan børnene blev oplært, er der ikke mange oplysninger, og slet ingen eksakte. Om der er tale om gruppeoplæring eller individuel undervisning, står hen i det uvisse. I lærerindernes instrukser står blot, hvilke fag de skal undervise i, men ikke hvordan.
I de fleste skoler deles eleverne i to grupper - ældre og yngre - og en gruppe undervises samlet. Der kan således være 4-5 års forskel på eleverne i samme gruppe. I fattig- og arbejdsskolerne er fagkredsen inden for håndgerning ikke så differentieret, og der er måske her mere tale om en oplæring til en bestemt disciplin f. eks. spind eller strik. I en del skoler for bedre folks børn undervises der imidlertid i så mange discipliner, at der sandsynligvis har foregået en individuel undervisning.
Ofte har det været svært at se, hvad der egentlig undervises i. I skoleplaner og lærerindeinstrukser står der f. eks. "Syening og Brodering", men hvad det indeholder, nævnes sjældent. I annoncerne i Adresseavisen derimod omtales ofte de forskellige håndarbejdsformer, og her kan det ses, at pigernes undervisning bl.a. har været underlagt modepræg. Et eksempel fra 1830, nr. 2, nævner bobinettrækning - et tyllsarbejde - der netop da var højeste mode: "For de Forældre, som det falder besværligt at undvære deres Døttre hele Dagen fra de huuslige Sysler, og dog gierne ønskede dem godt underviste i Religion, Skrivning, Regning, Bobinetstrækning, Linned- og Navnesyning, samt Tydsk, Fransk, har en Lærerinde i sin Skole oprettet en Classe, hvor der i Eftermiddagstimerne fra 4 til 7, gives Underviisning i ovennævnte Gjenstande for Pigebørn i enhver Alder, for den billige Betaling 4-6 mk maanedligen for enhver Elev. De Forældre..." Desuden er der netop det år et stort antal annoncer, hvor folk tilbyder færdigt bobinetarbejde eller gjerne vil udføre det.
Som nævnt var regeringen interesseret i, at befolkningen hjalp med til at forøge den hjemlige manufakturproduktion, og på den baggrund må man se de mange arbejdsskoler, der havde ret gode forhold. Oftest er det sådan, at skolerne får materialer fra fabrikanter eller familier ude i byen.[12a] Det kan f. eks. være uld eller hør, der skal spindes, strikkes eller

væves. Det færdige arbejde leveres så tilbage, og der afregnes. På nogle skoler, især hærens og søværnets, forarbejdes bl.a. klæder til soldaterne.
Ovennævnte forhold gælder for de skoler, hvor undervisningen er gratis. I de øvrige skoler ser det ud til, at børnene selv har haft materialer med til håndarbejdstimerne. Således får skolekommissionen for Østre Betalingsskole i 1848 tilladelse til af skolekassen at tage en årlig sum til anskaffelse af materialer til håndarbejder til de elever i pigeklasserne, der ikke selv kan skaffe det (13).

Læreklude

Ved gennemgang af læreklude på Kunstindustrimuseet og Nationalmuseet kan der konstateres visse fællestræk, der tyder på en planlagt og individuel undervisning. Dette gælder især stoppekludene, hvor eleven på et stykke fint lærred har imiteret et vævemønster.
Således er der på Nationalmuseet to stoppeklude fra Blegdamsskolen (14). De er syet henholdsvis 1833 og 1835 af to forskellige piger, der har broderet såvel deres eget som skolens navn samt dato og årstal. Den ene klud har lo stopninger, den anden dobbelt så mange, men syv af mønstrene er de samme.
De fleste af stopningerne er meget fint udført, og når man ser på sværhedsgraden, og at pigerne kun var omkring lo år, da de syede kluden, så må de have fået en ret indgående vejledning.
Nationalmuseet har ialt 15 stoppeklude fra København fra den behandlede periode, og en del stopninger går igen på disse klude. Det kunne tyde på, at undervisningen har været ret kontinuerlig gennem årene, naturligvis også forårsaget af, at disse mønstre har været gængse i forskellige tøjer.
Navnekludene - med korssting og andre sting - viser ikke det samme præg, selv om mange mønstre går igen. Ved udførelsen af disse klude har pigerne nok selv kunnet bestemme en del, som vi senere hører Sarah Reitzel fortælle.[114a] Før man kan sige noget om, hvordan disse klude blev til, kræver det en indgående undersøgelse af bl.a. mønsterforlæg og personalhistorie.

Dog kan det p.g.a. de påsyede navne ses, at der ikke har været stor forskel på kvaliteten af de navneklude, der er lavet på skoler for fattige eller bedrestillede børn. F. eks. er der et par klude fra Det kongelige Vaisenhus, som ikke lader noget tilbage i finhed. Imidlertid er der nok her tale om de dygtigste elevers arbejder, fordi der i fattigskolernes fundatser ofte står, at det kun er de bekvemme elever, der skal undervises i broderi. Denne disciplin regnedes for nyttig, men ikke aldeles nødvendig.

Klager og påbud

En af de gentagne anker mod håndarbejdsundervisningen er den, at eleverne kommer med så mange og forskellige ønsker hjemmefra, at en fælles undervisning er umulig at gennemføre. I 1842 hedder det, at hvis en pige f. eks. skal have en fødselsdagsgave færdig, tænker hun ikke på andet, og det går ud over hendes øvrige undervisning. - Sammesteds går forfatteren imod fransk konversation i håndarbejdstimerne (15).
I 1800 hedder det i et meget stærkt angreb på pigeskolerne, at der ikke sjældent til eksamen bliver lagt håndarbejder frem, som eleverne får ros for, men som lærerinden for en stor del har forfærdiget (16). Samme klage kom ovennævnte forfatter med i 1842.
På den anden side ankes der også over, at for mange håndarbejder, som eleven tager med hjem, bliver gjort færdig af en i hendes familie. At der er noget om denne klage, kunne en instruks i 1825 til lærerinderne på Christianshavns Døtreskole tyde på (17). Den påbyder, at ét stykke håndarbejde af hver slags skal laves alene på skolen under lærerindens opsyn. Dette arbejde vil der fortrinsvis blive taget hensyn til ved eksamen. De håndarbejder, som eleven får anvisninger til i skolen, men færdiggør hjemme, vil også blive lagt frem til eksamen.
På Vestre Betalingsskole har eleverne overarbejdstimer op mod eksamen for at blive færdig med de forskellige håndarbejder,(17a).
På Døtreskolen af 1791 må der ikke gives ekstratimer hen mod

eksamen.(17b) Der har således været forskellige opfattelser af, hvor meget der skulle gøres for at imponere forældrene. Imod arbejds- og læseskolerne lød klager over, at børnene blev sat til arbejde, som de ikke senere kunne få gavn af. I 1814 berettes dog om, at man nu kun sætter børnene til sysler, hvoraf de kan få nytte i den voksne alder (18). I Todes Døtreskole for velstillede folks børn skulle forældrene skaffe, hvad der blev brugt i håndarbejdstimerne. Her pålægges det lærerinden at se efter, at børnene kun medbringer ting, de kan få nytte af, når det er færdigt(19).
Denne opremsning af klager og påbud skulle give et lille billede af, hvor forskelligt undervisningen blev grebet an. I gennemgangen af navngivne skoler gives der også en del eksempler på disse forhold.

Håndarbejdsundervisning i 186o'erne

At skoledirektionens klager op mod 185o(19a) har været berettigede kan der ses mange eksempler på. Også på at dens forslag om linnedsyning og strikning ikke blev taget til efterretning. Her skal nævnes en af de bedste og mest detaljerede kilder til belysning af håndarbejdsundervisningens indhold. Ganske vist stammer den fra midt i 186o'erne, men når senere forskellige skoler fra hele perioden 18oo-185o gennemgås, vil det fremgå, at skolernes undervisningsplan m.h.t. håndarbejde har ændret sig uhyre lidt. Hvad der her fortælles om 6o'erne kunne i store træk lige så godt være foregået nogle årtier tidligere i en af de bedre pigeskoler.
I det pædagogiske blad "Vor Ungdom" skriver Sarah Olivia Reitzel i 19oo indigneret om den daværende håndarbejdsundervisning.(19b) Som et bedre eksempel fortæller hun om sine egne skoledage i Vestre Betalingsskole, hvor hun gik hver formiddag. Hun pointerer, at det var skolens opgave at undervise eleverne, når de forlod skolen, var så dygtige i al linnedsyning, at de kunne tjene deres brød som linnedsyersker, og at de som tarvelige mænds hustruer kunne udføre alt, hvad der forekommer af håndarbejde i et hus. - Denne formålsparagraf har vi mødt allerede 1784.

Sarah Reitzel indrømmer, at hun var den bedste elev i håndarbejde, men tilføjer, at der dog var mange, der kom op på siden af hende. Hvis en elev ikke havde en manchetskjorte til eksamen det sidste skoleår, regnedes hun for en anden rangs elev. For at være første rangs havde forfatterinden udført:
2. klasse (11 år): Navneklud med de sværeste bogstaver, fugle og blomsterkranse i kulørt broderi. En pæn chemise, en herrekrave af hollandsk lærred med stikkelag, et par fine bomuldsstrømper samt en lille nålebog.
1. klasse, 1. år (12 år): Strikkeklud af fint bomuldsgarn nr. 2o. Den måler næsten to alen og opviser de sværeste skrevne bogstaver samt en lang række mere eller mindre svære strikkemønstre. Stoppeklud med 8 forskellige mønstre udført i silke. Et par mamelukker med bredt broderet mellemværk, en fin chemise og en herrekrave af hollandsk lærred med stikkelag.
1. klasse, 2. år (13 år): Manchetskjorte til skoledirektøren (et ekstra og ærefuldt hverv for denne dygtige elev) med fine stikkelag, en herrekrave af hollandsk lærred, navneklud af do lærred med højrød silke samt en fin bomuldsstrømpe.
Efter denne imponerende opremsning siger Sarah Reitzel, at det var en stående regel, at eleven i øverste klasse foruden et pænt stykke linned skulle præstere et par bomuldsstrømper, og en navneklud, men facon og udsmykning var efter eget ønske. Herre- og damelinned blev udført, som man havde brug for det, og når eleven havde syet disse ting, måtte hun fremstille yderligere efter lyst og evne.
Helt befriende er det, når forfatterinden tilføjer, at det dog ikke skal anbefales nu (19oo) atter at lade børnene anstrenge øjnene i den grad.
18o3 støder vi i en håndbog om opdragelse på lignende indvending. Her hedder det: "Pigerne kunne trænge til Afvexling i Haandarbeide, fordi de sædvanlige fx. er farlige for Sundheden, fx. Brodering. Denne er vist i sig selv en fortræffelig Sysselsættelse, men kan dog formedelst den nedbøjede Stilling og Synets stærke Anstrengelse, blive meget skadelig, naar den sker for hyppig og vedholdende" (2o).
Om selve undervisningen skriver Sarah Reitzel, at f. eks. strikkekluden for størstedelen blev lavet hjemme. Kun den

nødvendigste vejledning blev givet på skolen, f. eks. anvisning på, hvorledes der skulle tælles ud til navnene og begyndes til hvert strikkemønster. Ligeledes med strømper. Kun begyndelsen af borten, hæl og lukning af tåen blev de første gange besørget på skolen.
Henimod eksamen havde eleverne mange overarbejdstimer på skolen, og de tilbragte dem enten privat hos lærerinden eller i den klasse, hun underviste om eftermiddagen. Hun fortæller også, at lige i begyndelsen af hendes skoletid havde eleverne meget travlt med at strikke halstørklæder, sokker, muffediser o.a. til soldaterne - og det foruden eksamensarbejdet.
Således var idealtilstanden i 6o'erne. Vi skal nu se på nogle eksempler på skoler inden for de forskellige kategorier.

Gennemgang af navngivne skoler

Friskolen i Dronningensgade

Denne skole hører til de Holckske friskoler, der oprettedes 1771 for private midler, og hvor undervisningen var gratis, (21). Agent Hans Holck satte sammen med andre borgere en bekendtgørelse i Adresseavisen om støtte til "En Frie Skole for hjælpeløse Børn", og der var så megen velvilje for forehavendet, at der i første omgang startedes 3 skoler, der hurtigt blev til 5. Skolerne fik snart omkring 3oo elever, hvoraf ca. en trediedel var drenge.
Formålet var først og fremmest at oplære tiggende børn til nyttigt arbejde, og det vil sige forskelligt håndarbejde. Desuden undervistes i religion, og hvis forældrene ønskede det, også i regning og skrivning.
Børnene var delt i 2 klasser med højst 3o elever i hver. De blev undervist af skoleholderen og hans kone. Omkring 1815 blev det mere almindeligt, at børnene fordredes undervist i regning og skrivning, men skolens hovedformål forblev dog håndarbejdet, og i 187o'erne havde den stadig stor søgning. Dette hænger sikkert sammen med skolens lille elevtal, og at børnene fik andel i deres arbejdsfortjeneste.

Håndarbejdsundervisningen

I Skolens statutter fra 1771 står der, at de tiggende børn

skal lære al slags let håndarbejde som "at spinde hør, uld, bomuld, plukke og sortere uld, vinde garn, knytte og strikke, kniple, sye, gjøre hægter og maller m.v." Til at undervise i alle disse ting havde man skoleholderens kone, der virkede som læremoder. Hun fik sammen med sin mand en fast årlig løn og derudover en trediedel af udbyttet ved skolens håndgerning. Det er derfor ikke helt sikkert, om det er til børnenes udelte fordel, når det i 1787 lyder om læreparret, at de "have besørget Børnenes Undervisning i Kristendom og Haandarbeide med en besynderlig Flid og roesværdig Nidkjærhed..." Deres årlige løn var på 195 Rdl., og de havde i skolens første 7 år ved børnenes håndarbejde tjent 35o Rdl., så det var ingen ringe del af lønnen, (21 a).

Iøvrigt vides der intet om, hvordan undervisningen eller måske rettere instruktionen foregik. Her er ganske vist kun tale om lettere håndarbejde, men børnene skulle dog have forevist fremgangsmåderne.

Derimod er der ret nøjagtige opgørelser over, hvilke ting der fremstilledes. Skolen modtog betydelige gaver i form af materialer til håndarbejdsundervisningen, og af de fremstillede ting blev der f. eks. syet konfirmationstøj til eleverne, når de skulle forlade skolen.

I de første syv år var der blevet fremstillet 5o skjorter, 79 særke, 37 forklæder og 8 halsklude. Hertil kommer klæder med tilbehør til 29 konfirmander og klæder til 37 fattige børn, hvortil tøjet skænkedes af velgørere. Der var forarbejdet 86 lspd. hør, uld og bomuld, strikket 1.o36 par strømper, 71 nathuer og et par vanter. Endelig vævedes 286 alen lærred og 62 alen stribet bomuldstøj. Ialt havde børnene herved tjent 6oo Rdl.

For at opmuntre børnene til en ekstra indsats fik de stillet årlige præmier i udsigt. Landhusholdningsselskabet gav bl.a. en del præmier til denne skole.

Frue Arbejds- og Læseskole

Denne skole er en typisk fattigskole, hvor børnene beskæfti-

gedes til langt ud på aftenen. Alle de her brugte oplysninger stammer fra 1806 (22). Man så det da som skolens første formål at lære børnene arbejdets glæde, for som det hedder "alle Børn, der søger Skolen skal engang selv tjene deres Brød. Det skulle derfor helst blive en vane at arbeide - og endda af Lyst." (22 a).

Skolen bestod af 4 klasser med 50 børn i hver, og klasserne var igen delt i to afdelinger. Piger og drenge var skilt til håndarbejdsundervisningen. I sommertiden var børnene på skolen fra kl. 7 morgen til halv ni om aftenen, om vinteren møder de et kvarter senere. Der undervises 6 dage ugentlig, og timerne fordeles med 42 på arbejdsskolen, 18 til religion, skrivning, regning og læsning og 16 til gymnastik, sang og spisning.

Efter en arbejdsprøve fastsættes det for hvert barn, hvor meget det ugentlig kan bestille. Hvis det får tid til overs, kan det enten arbejde videre i eller uden for skolen eller "bruge Tiden paa anstændig Forøielse." Hvad børnene tjener ud over det fastsatte, går i deres egen lomme, men forstanderen giver udtryk for, at det er alt for lidt, børnene ad denne vej kan tjene. Han ser hellere, at de får i forhold til deres samlede arbejdsydelse, for han mener, at det vil højne deres arbejdslyst og samtidig bevirke, at forældrene vil være mere interesseret i at holde dem i skolen.

Det, barnet tjener i "arbejdstiden", går i en fælles kasse, hvorfra der tages, når en elev skal have tøj.

Materialer til skolens håndarbejdsundervisning leveres af tøj- og strømpefabrikanter og familier i byen, der senere får de færdige arbejder retur.

En gang om året bliver der uddelt præmier til den bedste elev inden for hver arbejdsgruppe, og det kan enten være penge, klæder eller rekvisitter til håndarbejde.

Håndarbejdsundervisningen

Formålet med undervisningen var også at forebygge lediggang. Om drengene hedder det, at de skulle lære at strikke og lappe deres klæder, for det var nyttig at kunne. Når de derimod blev sat til at spinde, var det af mangel på andet arbejde.

Hellere lod man drengene arbejde ude i byen, mod at arbejdsgiveren gav drengen klæder eller betalte en vis sum til skolen. Drengen skulle dog deltage i de daglige 3 timers boglige undervisning på selve skolen.
Pigerne skulle lære det samme som drengene og derudover at strikke og sy linned og navn. For pigernes vedkommende var der også arbejde at få ude i byen - og på samme betingelser som drengene. Nogle arbejdede hos Madame Møller, der besørgede pynten til Det kongelige Teater, og hos hende kunne pigerne også lære skræddersyning. Desuden beskæftigedes nogle elever på Hr. Jonas's Blomsterfabrik.
Hvem der har forestået undervisningen på skolen - og hvordan - har jeg ikke kunnet finde nogle oplysninger om.

Det kongelige Døvstumme-Institut

Dette institut er taget med for at vise, at man også tog sig af de "anderledes" i samfundet. Filantropismen fornægtedes ikke. Oplysningerne om arbejdet stammer fra instituttets oprettelse i 1806 og til 1815 (23).
Inden man turde begynde på noget så nyt som undervisning af døvstumme, blev lægen P.A. Castberg sendt på studietur til det sydligere Europa, hvor man var nået på vej med indrettelse af sådanne institutter. Efter Castbergs instrukser kunne man så med ham som leder i 1806 åbne i lokaler i Nikolai Skole, der stod under fattigvæsenet.
Hensigten med undervisningen var at danne de døvstummes moralske og fysiske evner til den mulige fuldkommenhed, at henvende disse på alt, som fornuften finder mennesket værdigt og nyttigt, og som kunne gøre den døvstumme til et gavnligt medlem af samfundet,(23a).
Instituttet gælder for de to riger, Danmark og Norge, men der kommer fortrinsvis elever fra København. Der bliver undervist i 5-6 år, og forstanderen er formynder for eleverne, også efter at de har forladt skolen. Eleverne bor på instituttet, og der betales 70 Rdl. pr elev om året,(23b).

De første år var der lo elever, og 1813 var antallet steget til 36.(23c) Der blev vist ret megen interesse for dette arbejde, og der opnåedes hurtigt resultater - ikke alene gennem den praktiske undervisning, men også ved den boglige.
At interessen var omfattende viser, at Det kongelige Teater den 15. maj 1816 gav en forestilling til fordel for instituttet, (23d).
Ud over forstanderen synes der ikke at have været specielle lærerkræfter. 18o7 ved vi, at en kobberstikker blev ansat som lærer. Samme år hedder det om håndarbejdslærerinden, at hun bør være et midaldrende fruentimmer i ugift stand eller enke, have en god opdragelse og de for hendes køn nødvendige kundskaber, og endelig nævnes fruentimmernethederne, (23e).

Håndarbejdsundervisningen

Den praktiske undervisning var ret omfattende på instituttet. Pigerne lærte figur-, blomster- og anden frihåndstegning, som de kunne få brug for til håndarbejder. Desuden undervistes pigerne i at strikke og sy linned, og 1815 nævnes det, at der for første gang er vævet lærred af en elev, (23f).
For instituttet gælder som for fattigskolerne, at eleverne kunne få oplæring ude i byen, hvis skolen kunne finde en passende læreplads.
En gang hvert halve år holdtes en udstilling af de ting, eleverne havde fremstillet. På sommerudstillingen 181o blev vist strikkede urbånd, 18 pengepunge og en del syet lintøj. De forskellige ting kunne de besøgende købe, og eleverne fik en vis sum pr solgt stykke. Disse penge blev samlet og udbetalt, når eleven forlod instituttet. Fra september til marts 1811-12 blev der ialt solgt håndarbejder for 2.16o Rdl., foruden at der til provinsen var sendt varer for 1.347 Rdl. Det var således ikke helt små beløb, det drejede sig om, (23g).
Med hensyn til drengenes praktiske undervisning synes der at være lagt meget mere fantasi for dagen. Fra omtaler af de halvårlige udstillinger kan man se, at de har lavet papæsker, kufferter, optiske glas til kikkerter og mikroskoper, træ- og ravarbejder o.m.a. Også drengene kunne få oplæring ude i byen, f. eks. hos en skrædder.

Det søsterlige Velgørenheds Selskabs Skole

Om denne skole, der blev stiftet i 1790, har vi særdeles gode oplysninger, idet en af dens medstiftere dr. Lang Nissen fra 1799 udgav et lille kvartalsblad "Søsterlig Velgørenhed", der bragte nyt om skolen til dens velyndere. Dette blad er bevaret for hele den her behandlede periode (24).
Da kronprins Frederik 1790 skulle giftes, syntes den filantropisk indstillede forfatter Emanuel Balling, at den glædelige begivenhed burde markeres ved oprettelse af en skole. Han indbød derfor i sit blad "Kiøbenhavns Aftenpost" unge medborgerinder til at give et årligt beløb til skolens drift. Mange sluttede op om ham, bl.a. kongehuset, og ved brudeparrets indtog kunne Balling meddele, at stiftelsen var sikret, og der startedes en skole med gratis undervisning for døtre af ubemidlede forældre af middelstanden.
I "Søsterlig Velgørenhed" hedder det om skolens formål, at unge piger skal kunne modtage undervisning og oplæring i det, hvorved de sættes i stand til at være nyttige for sig selv og andre, og ved således erhvervet duelighed at kunne skaffe sig sit udkomme,(24a).
Denne skole bliver aldrig af de store, men til gengæld fremhæves den som god. F. eks. i 1844 i årsberetningen for det samlede skolevæsen i København, hvor det hedder, at skolen virker kraftigt og velsignelsesrigt. 1815 var der 34 elever, og indtil 1840 var der udgået ialt 312 elever fra skolen,(24b).
Intet barn kunne antages under det 9. år, og det skulle da kunne læse i en bog. Børnene var inddelt i to klasser efter alder, og der blev undervist fra kl. 8-12 og fra kl. 14-17. I 1816 blev skoletiden ændret til kl. 8-14 og om vinteren fra kl. 9-14,(24c).
Til at begynde med var fagkredsen begrænset til religion, skrivning, regning, lidt historie, syning og andre håndarbejder, men efterhånden føjedes også dansk, sang, geografi og almennyttige kundskaber til. For de yngste var 21 af 39 ugentlige timer optaget af håndarbejde, for de ældre 20 af 39 timer.
De første lærerkræfter ved skolen var en skikkelig, duelig, fattig bosiddende familie. Manden havde lært faderens hånd-

værk - bødkerprofessionen - men det hedder om ham, at han besad en for sin stand ualmindelig dannelse. Han skulle informere i at læse, skrive og regne. Hans kone ville tage sig af de forskellige slags håndarbejder. Senere blev også deres datter og dennes mand tilknyttet skolen. Ved at ansætte bødkerfamilien slog ledelsen to fluer med ét smæk. Den fik sine lærere, og som det udtrykkes, familiens vilkår formildedes med den bestemte løn,(24 d.) - En lidt overraskende målsætning. Af skolens regnskaber kan det ses, at børnene fra skolen fik klæder til konfirmationen. Disse klædningsstykker skulle de så vidt muligt selv fremstille. Desuden køber skolen materialer til andre former for håndarbejder, således haardug og kulørt silke til læreklude. Ofte figurerer posten "Haandarbeidsfornødenheder", men hvad det nærmere er, kan ikke ses.
Efter skoleloven 1814 reviderer selskabet sine love, og i § 12 hedder det: "Alt hvad af Bøger, Skrivematerialer, Tavler, eller til Haandarbeid i enhver Undervisningstime bruges, maa Børnene være forsynede med, holde det i god Orden, og paa sit behørige Sted henlægge hvad der er brugt deraf, og ikke behøves for Øieblikket", (24 e).
I regnskabet for 1828 kan man se, at der er anskaffet en dragkiste til at have børnenes klæder og håndarbejder i. Hvad der imidlertid er sket med håndarbejderne efter endt eksamen, har jeg ikke kunnet finde ud af. På regnskabet er der ingen indtægtsposter, der har med håndarbejder at gøre, så måske har børnene blot fået tingene, når de var færdige.

Håndarbejdsundervisningen

Eleverne får en tilsyneladende meget grundig undervisning. De lærer linnedsyning, og hvad dertil hører af hvidt broderi, strikning, spind og i det sidste skoleår skræddersyning. Desuden får de ældre information i vævning.
Den første læremoder og hendes datter omtales som dygtige. Efter regnskaberne har de ikke undervist i skræddersyning og vævning, hvorimod det har været folk udefra,(24f). Regnskaberne viser også, hvilke materialer, der er købt

til undervisningen. F. eks. 1815 til konfirmationsudstyr: broderegarn og tråd til kraverne. Desuden en del væverekvisitter. 1817 og 1819 kattun og hørlærred til klæder, tråd, fiskeben, bånd og snore. 1820: haardug og silke til navneklude. Beløbet - 24 Rdl. er det samme som til skrivematerialer, og f. eks. er der brugt 20 Rdl. til lys. Fra 1824 og til 1842 er der jævnligt købt fint linned haardug og kulørt silke til navneklude. 1843 hedder det navnetøi og floksilke, 1844 silke og canavas, 1845 silke og navneklude, 1846 silke og canavas, 1847 stramay til navneklude, og i 1848 er der købt haardug og dreil.
Der blev købt uldgarn, som er brugt til strikning og måske også til vævning. Nogle år har der været udgifter både til uld og spind. Desuden den hyppige post med håndarbejdsfornødenheder.
Selv om de store børn har fået undervisning i skræddersyning, har det åbenbart kun været til husbehov. 1843 og 44 får 7 konfirmander fra skolen støtte til på et år at lære fuldstændig skræddersyning, (24g).
Til de dygtige elever var der flidspræmier, og det kunne være meget fine ting. Fra 1815 til 1829 kan f. eks. nævnes etui med fingerbøl, syring og trækkenål af sølv, strikkeringe af sølv gives flere gange, og desuden er der andre sølvting. Præmierne kunne også være klædningsstykker.

Døtreskolen af 1791

Denne skole startedes af nogle forældre, der var utilfredse med direktionen af Todes Døtreskole, der stiftedes 1787,(24h). lovene for den ny skole hedder det i § 1: "Selskabet kaldes: Selskabet for Døttre-Skolen. Dens Hensigt og Bestræbelser gaae ud paa, ved god Underviisning at danne opvoxende Døttres Forstand og Hierte, og at giøre dem fuldkommen bekiendt med de for Fruentimmer meest nødvendige Haandarbeider" (25). Børnene optages efter deres 5. år, hvis de kan stave i en

dansk bog, strikke og sy. Til at begynde med ligger timerne fra kl. 9-13 og fra kl. 15-17. Senere ændres det til kl. 9-14 med ét frikvarter på 15 min. Bort set fra, at der to gange om ugen gives undervisning om eftermiddagen i sang og dans, kan det ikke tillades, at der undervises efter kl. 14. Det understreges, at der heller ikke henimod eksamen må arbejdes ekstra på skolen for at få håndarbejder færdige,(25a). Eleverne inddeles i 4 klasser med højst 16 elever i hver, og klasserne har en times undervisning i håndarbejde. De resterende bruges til sprog og allehånde dannende fag, og ialt undervises der i op mod 2o fag.
Foruden at forældrene skulle være medlem af selskabet, betales der årspenge for hver elev. 1813 havde skolen 65 elever, og dette tal holdt sig nogenlunde til 183o, hvor tallet kom op på 82. I 1851 var det 84, og kun 4 år efter 134. Denne skole hørte til en af de mest ansete i København, (25b).

Håndarbejdsundervisningen

I skolens love fra 1791 kræves det, at førstelærerinden skal give grundig undervisning i alle fruentimmer-arbejder så som linned- og skræddersyning, strikning og filering, brodering og blomsterarbejder samt i forfærdigelse af anden pynt.
1795 lyder en nyansat tegnelærers instruks: "Han skal fornemmeligen underviise Lærlingerne i Blomster-Tegninger med og uden Couleurer, for at kunne anvende samme til Brodering, samt i Figurer og Landskaber." Året efter ansattes en lærerinde til at informere i skræddersyning efter mål, i brodering, navne- og stoppesyning samt blomsterarbejde. 1812 nævnes brodering, hvidsøm og syning og 1823 perlestrikning.
183o lavede skolen nye love, der dog i det store og hele blev en gentagelse af 1791-lovene. Her kommer imidlertid to interessante ting frem,(25 c).
For det første pålægges det håndarbejdslærerinderne, at de i timerne vekselvis skal føre samtaler med eleverne på fransk eller tysk, "forsaavidt de deri besidder den fornødne Færdighed" tilføjes det dog.
For det andet siges det, at førstelærerinden ved læreres el-

ler lærerinders fravær skal sørge for, at eleverne bliver beskæftigede ved håndarbejde eller på anden nyttig måde. I skolen blev der ført protokoller over lærernes fravær, og fra disse kan man i årene 1825-52 se, at næsten alle timer, hvor læreren var forhindret, har børnene fået håndarbejds- eller tegneundervisning (26).
Da skolens kassebøger i hvert fald indtil 1825 ikke viser hverken indtægts- eller udgiftsposter på materialer til håndarbejder, må det formodes, at børnene selv har medbragt, hvad de skulle bruge i timerne. Hvert år i april blev der holdt eksamen, og her skulle elevernes håndarbejder lægges frem til bedømmelse. I 1825 sidder der to kvinder i skolens direktion, og de skulle bl.a. se på håndarbejderne til eksamen,(26a).
Når der ved årets slutning blev delt præmier ud til værdige elever, var det enten bøger af moralsk eller historisk indhold eller forskellige håndarbejdsrekvisitter.

Skoleannoncer i Adresseavisen

Om den lange række af små, private skoler er der ikke mange oplysninger overleveret. For de år, hvor der findes en samlet beretning om Københavns skolevæsen, kan vi se, at mange af disse skoler havde 1o-2o elever og kun én lærer eller lærerinde. For nogles vedkommende undervises der i en halv snes fag, og i pigeskolerne nævnes håndarbejde, men ikke nærmere, hvad dette indeholder.
Gennem talrige annoncer i Adresseavisen kan man derimod se, hvilke fag disse skoler bød på. Men der er ingen mulighed for at kontrollere resultaterne af undervisningen, eller hvordan den foregik.
Imidlertid er Adresseavisen en af de bedste kilder, når man gerne vil vide, hvilke former for håndarbejder, især broderi, der var på mode i en bestemt tid. Skolebestyrerinderne remser flittigt op, og her skal gives nogle eksempler:
18oo, nr. 21: "I Overgaden oven Vandet paa Christianshavn 184 modtages Pigebørn til Underviisning i at læse, sye og strikke, tillige Silkebrodering, Tambourin og Skrædersyening,

af dette Arbeide forfærdiges ogsaa til billigste Priis, naar forlanges af mig Anne Weise fød Møller." I andre annoncer fra samme år nævnes f. eks. at brodere kjoler, sjaler, tørklæder, veste, portefeuiller, hvidsøm, navnesyning og navne- og perlestrikning, (26b).

1810, nr, 4: "I mit Lære-Anstalt paa Hiørnet af store Grønnegade og Diderikbadskiersgang 254 1 Sal, kan strax nogle Borgerfamiliers Børn af begge Kiøn antages til Underviisning i det danske og tyske Sprog, Religion, Læsning, Skrivning, Regning, Naturhistorie, Geographie og Tegning. Pigebørnene lærer foruden dette, alle Slags Syening, Strikning, Brodering og Blomsterarbeide. Betaling ... i Forhold til hvad enhver Elev kan og skal lære." I dette år nævnes også hvidt og kulørt broderi, guld-, sølv- og silkebrodering, tambourin, hvidsøm, navne, stopning, knipling og mønsterstrikning, (26c).

1820, nr. 18: "Et Par Pigebørn kunne faae Underviisning i Religion, Regning, Skrivning, Tegning, Geograhpie, Fransk og Tydsk, Brodering, Perlestrikning, Navne-, Linned- og Skrædersyning m.m. for billig Betaling i Stormgaden 22 i Stuen." I andre annoncer hedder det broderi i hvidt, med guld, chenille, silke og perler, fiskeskæl, blomsterarbejde, knipling, stopning, grundsyning og fransk broderi, (26d).

1830, nr. 17: "I lille Kongensgade Nr. 87, første Sal, kunne nogle Elever antages til Underviisning i de almindelige Skolevidenskaber, samt Fransk, Tydsk, Tegning, Sang og Dands, alt Slags couleurt og hvidt Broderi, proper Linnedsyning og Navnesyning..." Yderligere nævnes meget ofte bobinet, desuden broderi med silke og chenille, tambourin, uldblomster og pointering, (26e).

Efter 1830 annonceres der ikke ret meget efter elever. Fra 1840, nr. 63, finder vi imidlertid en annonce, der fortæller lidt om, hvordan man kunne ordne sig: "Bestyrerinden for et af vore fortrinligste, men ei talrigeste Instituter, ønsker at optage i samme 1 á 2 Døttre af en solid Silke- og Klædekræmmer, imod stedse at tage Vare i Betaling. Adresse-Comptoiret modtager Billetter, mrk. 149."

Erhvervsmulighederne efter skolegang

Det er også fra Adresseavisen, man kan få det mest levende indtryk af, hvad pigerne kunne bruge deres færdigheder i håndarbejde til. Her annoncerer de efter arbejde, og de forskellige fabrikører - som de kaldte sig - søger arbejdskraft. Det er tillige her, man kan se eksempler på ugifte og enker, der ikke har mange andre muligheder for eksistens end at sy for folk. Hvis en kvinde var ene, måtte hun søge ophold hos sin familie og gå til hånde i husholdningen. Hvis denne mulighed imidlertid ikke stod åben, var hun som regel nødsaget til at finde arbejde som tjeneste- eller sypige hos en bedrestillet familie. At det ikke har været helt let at skaffe sig ophold på denne måde, vidner de annoncer om, hvori der står, at løn forlanges ikke, men kun god omgang.
Her skal nævnes 3 eksempler, det første fra 1810, nr. 106:
"Et anstændigt Fruentimmer ønsker sig antaget hos en honet Familie, hun er lært i alleslags Fruentimmernetheder, taler Tydsk og Dansk, broderer i Guld og Sølv - eller hos en Modehandler; paa Lønnen ansees ikke, kun en god Omgang; man melder sig i en Billet paa Contoiret med Udskrift: M.M."
Fra 1830, nr. 15: "En Jomfru, som selv har Seng, ønsker sig hos en Familie, eller Enke, for at deltage i Syning og hvad ellers kan forefalde. Løn forlanges ikke. Billet..."
I en annonce fra 1830, nr. 23, ligger der måske lidt mere end søgen syarbejde: "En honnet, velklædt Pige, som selv har Seng, ønsker sig et Sted at opvarte et eenligt Fruentimmer eller en Enkemand; i Mangel deraf at sye i ugevis. Man behage at henvende sig i Adelgaden 221, anden Sal."
Ud over at søge arbejde og ophold hos en familie, er der mange piger og koner, der ønsker syarbejde, som de kan udføre hjemme. Der er også små fabrikker eller værksteder, som gratis tilbyder oplæring i en bestemt gren inden for syning. Efter kort tid kan der så garanteres fast arbejde hos den pågældende.
En enkelt gang er der en annonce, hvor en ung pige søger en lærerindeplads, men det har vist ikke været så let at få. Da en stilling blev ledig på Døtreskolen i 1831, var der 51 ansøgere til den (27). Ganske vist var Døtreskolen også en af de mest ansete i byen. (28).

Den lange række af fabrikationsgrene inden for klæde- og tøjfremstillingen havde også brug for mange hænder. F. eks. blev symaskinen først opfundet i 1846 i USA, så meget måtte gøres med hånden.

Kvinderne kunne også medvirke i "Industrien", som det hed. 1808 dannede patriotiske mænd og kvinder et selskab for indenlandsk kunstflid, hvorigennem fingernemme piger og koner kunne få afsat deres hånd- og husflidsarbejder. Dette selskab virkede imidlertid ikke i så mange år, (29).

Efter tysk forbillede og med dronningens støtte var der 1843 stiftet en kvindelig plejeforening, og herunder hørte to komiteer - en for strikning og en for spind. Herigennem kunne fattige kvinder få arbejde, og de blev sikrede en højere løn, end de kunne få hos private, (30).

Til kræmmere og handlende fordærdigede mangfoldige hustruer og døtre broderier, kniplinger, og de malede borter på silketøj, dekorerede portefeuiller og illustrerede bøger.

Der var således mange måder, hvorpå den unge pige kunne få gavn af den håndarbejdsundervisning, hun havde modtaget i skolen.

Sammenfattende bemærkninger

I følge det foreliggende materiale ser det ud til, at der i tiden 1800-1850 stort set er sket en indskrænkning af timetallet i håndarbejde i skolerne både for fattige og bedrestillede folks børn. Men af lidt forskellige grunde.
For de fattiges vedkommende, fordi det efterhånden ikke mere var skolernes første formål at beskæftige de ellers omstrejfende børn. Deres udprægede sociale sigte gled lidt i baggrunden.
De økonomiske forhold bedredes, og fabrikationsapparatet havde på grund af et tiltagende antal maskiner ikke mere brug for så mange hænders arbejde. De stadig bedre forhold rent samfundsmæssigt bevirkede også, at denne befolkningsgruppe efterhånden blev mere interesseret i boglig information, der fik gunstigere betingelser på det lettere håndarbejdes bekostning. Dog skulle børnene stadigvæk lære, hvad der var nødvendig for et hjems forsyning af f. eks. klæder.
For de højere samfundslag - og i begyndelsen af den behandlede periode betød det ikke, at de havde mange penge, men bestemte former for uddannelse - spillede den øgede pengerigelighed også ind. Hertil kom der op mod 1850 et større udbud af færdigfremstillede varer, så det nu ikke mere var så nødvendigt for en husholdning at være selvforsynende.
Hele debatten omkring kvindens stilling førte bl.a. til, at man efterhånden betragtede hende som et væsen, der også kunne have evner og behov for boglig oplæring. Det tillades hende lidt efter lidt at færdes og have gøremål uden for hjemmet. Disse forhold sammen med den almindelige tekniske udvikling bevirkede, at man fra undervisning i rent elementær tilvirken af brugsgenstande til familie og hjem mere gik over til beskæftigelse med luksusprægede ting, som f. eks. finere broderi.
Op imod 1850'erne og især i tiden efter sker der en udglidning mellem de forskellige stænder, man nærmer sig hinanden. Behov og ønsker bliver i nogen grad de samme, og det indvirker bl.a. på de fag i skolen, som forældrene ønsker deres børn undervist i.

Noter

a. Opgørelser over skolernes antal findes i "Beretning om det kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand" trykt i Collegial-Tidende 182o: 741-75o, 1823: 669-676 og 7o2-713, 1827: 22o-231, 1828: 43-51 og 1829: 237-239.
1. Trier, H., Fattigvæsens-Planen af 1799, Historiske Meddelelser om København, 1. R., IV, 1913, 37.
1a. Gad, P.C. Stenersen, Nogle Bemærkninger om qvindelig Dannelse og Pigeskoler, Dansk Folkeblad, 1. årg. 1835, nr. 12 og 13, 51.
1b. Revisionskommissionens Betænkning 1834, Larsen, J., Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie, 1oo.
2. Kristensen, K., Om Instituter og Skoler, Politivennen 1819, 2984.
2a. Adresseavisen 18oo, nr. 8: "Hos Læreren og Lærerinden ved det Søsterlige Velgiørenheds Selskabs Skole i Store Kannikestræde No. 37 kan nu antages Pigebørn til Underviisning i alle slags Linnedsyening, Strikning og Brodering, samt Religion, Læsning, Regning, Skrivning og Stiil (saa og Geographi og Historie om forlanges). Sammesteds modtages alle slags fiint Linnedsyening med og uden Udsyening. De ærede Fædre og Mødre, som betroe os deres Børn loves den, efter Børnenes Evne og Karakter, bedst passende Behandling." Denne annonce gentages i Adresseavisen samme år nr. 13.
2b. I årsberetningerne, som er nævnt i note a, gives også opgørelser over underviste og ikke underviste børn. Se desuden Gad, P.C. Stenersen, anf. skrift, 5o.
3. Politivennen 184o, 127.
4. Dagligliv i Danmark, red. Axel Steensberg, Kbh. 1963, 1.b., 115, maleri af M. Rørbye.
5. Larsen, J., anf. skrift, 45.
6. Trier, H., anf. skrift, 35.
6a. Trier, H., anf. skrift, 25.
7. Larsen, J., Skolelovene 1814 og deres Tilblivelse, Kbh. 1914, 547.
7a. Beretning om det kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand for Aaret 1844, Kbh. s.å., 26.
8. Samme, 27.
9. Samling af Love, Resolutioner, Circulairer o.dsl. vedkommende det kjøbenhavnske Skolevæsen, Kbh. 1858, 22.
1o. Samme, 65.
1oa. Larsen, J., Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie, Kbh. 1881, 16 og 17.
1ob. Jfr. lærerindeinstruks ved Det kongelige Døvstumme-Institut, s. 2o.
11. Beyer, A. og Bojesen, E., Program for Undervisningen i den højere Dannelses-Anstalt for Damer, Kbh. 1855, 14.
12. Den danske Folkeskole gennem hundrede Aar 1814-1914, Kbh. 1914, 116.
12a. Således Helliggeistes Sogns Fattigskole (Hansen, P., Noget om Almue-Skoler tilligemed Efterretning om Helliggeistes Sogns Fattiges Skole og dets nuværende Tilstand, Kbh. 1796, 79), Nyboder Skoler (Anmodning til Commandanten i Nyboder, Politivennen 184o, 625), Friskolen i Dronningensgade (Efterretninger om Friskolen i Dronningensgade paa Christianshavn, Kbh. 1871, 5) og Frue Arbejds- og Læseskole (Bärens, J.H., Penia 18o6, 86).

13. Som note 9, 39.
14. Mus.nr. 166/1911 og 163/1938.
14a. Se side 15 m.p.
15. Rung, G.F.F., Om qvindelig Dannelse og Underviisning og Om Oprettelsen af en qvindelig Underviisningsanstalt, Kbh. 1842, 32 og 33.
16. Thilemann, I.N., Ere Pigeskoler i deres nærværende For-Fatning nyttige eller skadelige, Iris og Hebe, Kbh. 1800, 2, 35.
17. Christianshavns Døttreskole 1799- Anden December 1949, Kbh. 1949, 95.
17a. Reitzel, S.O., De kjøbenhavnske Kommuneskolers Undervisning i Haandarbejde. Før og Nu. Vor Ungdom 1901, 507-8.
17b. § 18 "Love af 1791 bekræftede 1830" i pakke "Direktionen for "Døttreskolen" i Kjøbenhavn 1791-1899", Stadsarkivet.
18. Jonquiéres, J. de, Om Kjøbenhavns Fattigvæsens Skolevæsen, Penia 1814, 147.
19. Tode, J.Cl., Indbydelse og Plan til en Døtreskole, Kbh. 1787, 13.
19a. Jfr. s. 9-10.
19b. Reitzel, S.O., De kjøbenhavnske Kommuneskolers Undervisning i Haandarbejde. Før og Nu. Vor Ungdom 1900, 814-822, og 1901, 505-509.
20. Weise, J.H., Haandbog i Opdragelseslæren, Odense 1802, 207.
21. Alle oplysninger er fra "Efterretninger om Friskolen i Dronningensgade paa Christianshavn, 1771-1871", Kbh. 1871.
21a. Samme, 5,7 og 8.
22. Bärens, J.H., Frue Arbeids- og Læseskole, Penia 1806. Bärens var leder af skolen.
22a. Samme, 235.
23. I første række er brugt instituttets forstander P.A. Castbergs artikler i Collegial-Tidende 1807, 1809, 1811, 1812, 1814, 1816 og 1818, der fortrinsvis er årsberetninger. - I Penia 1814 er artiklen "Det Kjøbenhavnske Døvstumme-Instituts Annaler" bygget på Collegial-Tidende, men der er også en del selvstændigt stof. - Desuden er brugt P.A. Castberg, Om Hensigten af Indretningen af Det kongelige Institut for Døvstumme, Kbh. 1808.
23a. Sidstnævnte skrift, 5.
23b. Collegial-Tidende 1807, 257-262 og Castberg, sidstnævnte skrift, 5.
23c. Collegial-Tidende 1814, 88-92.
23d. Collegial-Tidende 1816, 375.
23e. Collegial-Tidende 1807, 287 og 325.
23f. Collegial-Tidende 1816, 373-374.
23g. Collegial-Tidende 1811, 597 og Penia 1814, 26.
24. Desuden er brugt Lang, Th., Et Blad af den danske Pigeskoles Historie, Bog og Naal 1895: 209-216 og 233-236, samt 1896: 51-59.
24a. "Søsterlig Velgørenhed" 1817, 401.
24b. "Søsterlig Velgørenhed" 1815, 298, og Lang, Th., Bog og Naal 1895, 236.
24c. "Søsterlig Velgørenhed" 1816, 337-344 (revision af selskabets love).
24d. Lang, Th., Bog og Naal 1895, 236.
24e. "Søsterlig Velgørenhed" 1816, 337-344.
24f. F. eks. "Søsterlig Velgørenhed" 1815, 269-271, hvor der nævnes udgifter til børnenes information i skræddersy-

ning og vævning samt til indkøb af garn og andre til vævning nødvendige rekvisitter.

24g. "Søsterlig Velgørenhed" 1843, 136 og 1844, 176.

24h. Lütken, G., Beretning om Døtreskolen, stiftet 1791, Kbh. 1891, 5 ff og Munch, E., Danske Pigeskoler for 100 Aar siden, Det ny Aarh. 1, 2, 1904, 538.

25. Disse love findes trykte i Stadsarkivet sammen med en del utrykt materiale - fortrinsvis direktionens papirer - der ligger til grund for dette afsnit. Under registratur 21 - skolevæsen - er følgende pakker brugt: "Direktionen for "Døttreskolen" i Kjøbenhavn 1791-1899", "Fraværelsesprotokol for Lærere paa Døttreskolen" og "Regnskabsprotokoller fra Døttreskolen". - Desuden er brugt Lütken, G., anf. skrift.

25a. Som note 17b samt lærerindeinstrukser i samme pakke.

25b. Lütken, G., anf. skrift, 10.

25c. Som note 25a.

26. Dette blev også praktiseret i Asylselskabets skole sidst i 40'erne. Jfr. Fenger, Th., Pigeasylskolens Virksomhed, Kbh. 1850, 13.

26a. "Erindringsbrev af sognelærerinde frk. Holm" i pakke "Direktionen for "Døttreskolen" i Kjøbenhavn 1791-1899".

26b. F. eks. Adresseavisen 1800, nr. 11, 49, 58, 60, 285, 346.

26c. - - - 1810, nr. 6, 9, 16, 18, 106, 208.

26d. - - - 1820, nr. 1, 22, 24, 34, 100, 106.

26e. - - - 1830, nr. 9, 15, 16, 24, 37, 157.

27. Som note 25a.

28. Da Det søsterlige Velgørenheds Selskabs Skole 1831 søger lærerinde, er der 12 ansøgere til stillingen. Jfr. "Søsterlig Velgørenhed" 1831, 301 og 302.

29. Steenstrup, J., Den danske Kvindes Historie, Kbh. 1917, 47 og Rom, N.C., Den danske Husflid, Kbh. 1898, 2. opl. 82 ff.

30. Steenstrup, J., anf. skrift, 53 og 54 samt Meinert, A.E., Dronning Caroline Amalies kvindelige Plejeforening, Kbh. 1893, de første 43 sider.

Litteraturliste

Balle, N.E.: Tale i Karoline-Skolen d. 28de Oktbr., Kbh. 1813 (36 s).

Balslev, V.: Det wærnske Institut gennem hundrede Aar, Kbh. 1913 (7o s).

Beyer, A. og Bojesen, E.: Program for Undervisningen i den højere Dannelses-Anstalt for Damer, stiftet 1846, Kbh. 1855 (16 s).

Boisen, P.O.: Betragtninger over vigtige Optrin i det huuslige Liv i nogle Taler, Kbh. 18oo (3o8 s).

Bärens, J.H.: (om pigeskoler), Den danske Tilskuer 18o1, nr. 57-58, s. 449-463.

samme: Frue Arbeids- og Læseskole, Penia 18o6, 81-89, 177-189, 193-2o5, 2o9-217, 225-238, 241-255, 257-261.

Castberg, P.A.: Om Hensigten af Indretningen af Det kongelige Institut for Døvstumme, Kbh. 18o8 (8 s).

samme: Fundats for Døvstumme-Institut i Kjøbenhavn 17. April 18o7, Collegial-Tidende 18o7, 257-262.

samme: (om Døvstumme-Instituttet), Collegial-Tidende 18o7, 284-287, 298-3o1, 3o9-31o, 325-326. 18o9: 486-492, 1812, 689-691, 1814, 88-92, 1816, 372-375, 368-372, 536, 1818, 822-823.

Uden forfatter: Christianshavns Døttreskole 1799- Anden December 1949. Kbh. 1949 (325 s).

samme: Collegial-Tidende, Beretning om det kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand for 182o, 741-75o, for 1823, 669-676 og 7o2-713, for 1827, 22o-231, for 1828, 43-51 og for 1829, 237-239.

Rützebeck, H.: Arbejdet og dets Vilkaar i den danske Folkeskole gennem loo Aar, 127-189 i Den danske Folkeskole gennem hundrede Aar 1814-1914, Kbh. 1914 (191 s).

Uden forfatter: Det Kjøbenhavnske Døvstumme-Instituts Annaler, Penia 1814, 1-34.

samme: Det pædagogiske Selskab 182o-1945, Bog og Naal 1945, 83-86.

samme: Døtreskolen til Frederik VI Minde. Beretning om den den 3die August oprettede Friskole for Pigebørn af Handelsklassen og Embedsstanden. Kbh. 1842(4o s).

samme: Efterretninger om Friskolen i Dronningensgade paa Christianshavn (1771-1871), Kbh. 1871 (16 s).

Feddersen, H.D.F.: Om Asyler, deres Vigtighed for den arbeidende Stand og deres Betydning i Staten,(Dagen 1836, No. 287, 2 sp omtale) Kbh. 1836 (69).

Fenger, Th.: Om Pigeasylskolens Virksomhed, Kbh. 185o (3o s)

Gad, P.C. Stenersen: Anker, Ønsker og Forslag med Hensyn til Almue- og Borgerskolevæsenet i Kiøbenhavn, Kbh. 1833 (42 s).

samme: Nogle Bemærkninger om qvindelig Dannelse og Pigeskoler, Dansk Folkeblad, 1. årg. nr. 12 og 13, 45-52.1835.

Hansen, P.: Noget om Almue-Skoler tilligemed Efterretning om Helliggeistes Sogns Fattigskole og dets nuværende Tilstand, Kbh. 1796 (119 s).

Jonquiéres, J. de: Om Kjøbenhavns Fattigvæsens Skolevæsen, og Tilsyn med den confirmerede Ungdom, Penia 1814, 145-166.
Thonboe: Karakterbog for ... i A.K. Thonboes Institut, (de 11 første sider er skolens ordensregler), Kbh. 1801.
Uden forfatter: Kort Veiledning i Haandarbeide for de første Skoleaar, Kbh. 1888 (32 s).
Kristensen, K.: Om Instituter og Skoler (Kritik af Underviisningen), Politivennen 1819, 2927-2931, 2983-2992, 3079-3091.
Lang, Th.: Et Blad af den danske Pigeskoles Historie, Bog og Naal 1895, 209-216, 233-236, 1896, 51-59.
Larsen, J.: Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie, Kbh. 1881 (210 s).
samme: Skolelovene 1814 og deres tilblivelse, Aktmæssig fremstillet, Kbh. 1914 (632 s).
Lind, H.D.: Nyboder og dets Beboere, især i ældre Tid, Kbh. 1882 (242 s).
Lund, E.: Pigeasylskolen gennem 75 Aar, Vor Ungdom 1913, 277-290.
Lütken, George: Beretning om Døtreskolen, stiftet 1791, Kbh. 1891 (30 s).
Meinert, A.E.: Dronning Caroline Amalies kvindelige Plejeforening, Kbh. 1893 (64 s).
Munch, Elna: Danske Pigeskoler for 100 Aar siden, Det ny Aarh. 1, 2, 1904, 534-547, 590-596.
Maanedsskrift og Repertorium for Almueskolelærere, 1840-1848.
Molkte, Th.: Mit Liv. Natalie Zahles efterladte papirer i "Natalie Zahle", Kbh. 1914, 2. opl. (311 s).
Nellemann, Aksel; Den danske skoles historie, Kbh. 1966 (164 s)
Nissen, N. Lang: "Søsterlig Velgjørenhed" (skoleblad) 1815-50.
Norrie, Gordon: Militære børneskoler i København, Historiske Meddelelser om København, 1966, 22-80.
Næsgaard, Anna: Haandarbejdsundervisningens Historie. Maskinskrevne excerpter. Uden år.
Olsen, Valdemar: Københavns skolevæsen. Kbh. 1940 (407 s).
Uden forfatter: Oversigt af Planen for Garnisons Sogns Drenge- og Pigeskole for civile Børn. Kbh. 1849 (14 s).
Overskou, Thomas: Af mit Liv og min Tid, i Danske Levnedsbøger, Kbh. 1965,1. b. 124-164.
Panum, I.S.R.: Beschreibund des Königl. Christians-Pflegehauses bei Eckernförde, nebst einigen historischen Nachrichten über die erste Begründung desselben, Schleswig 1833 (42 s).
Uden forfatter: Politivennen 1840, 127.
Rahbek, K.L.: Om vore Døttreskoler, Den danske Tilskuer 1800, 423-430, 455-470.
samme: (om pigeskoler), Den danske Tilskuer 1801, 513-528, 537-544, 593-608.
Reitzel, Sarah Olivia: De kjøbenhavnske kommuneskolers Undervisning i Haandarbejde. Før og Nu. Vor Ungdom 1900, 814-822, 1901, 505-509.
Rom, N.C.: Den danske Husflid, Kbh. 1871 (439 s).
Rugaard, D.E.: Skole-Bibliothek eller Fortegnelse over danske Skrifter angaaende Opdragelse og Underviisnings-Væsenet. Kbh. 1847 (178 s).
Rung, G.F.F.: Om qvindelig Dannelse og Undervisning og Om

Oprettelsen af en qvindelig Underviisningsanstalt, Kbh. 1842 (4o s).
Uden forfatter: Samling af Love, Resolutioner, Circulairer o. dsl. vedkommende det kjøbenhavnske Skolevæsen, Kbh. 1858 (115 s).
Sander, L.Ch.: Planen til et Partenæum for Pigebørn af 18o4, Kbh. 18o4 (14 s).
Severin, Chr. Fr.: Betragtninger over det danske Almueskolevæsen i Almindelighed igennem det sidste Aarhundrede. Kbh. 1817 (46 s).
Steenstrup, Johs.: Den danske Kvindes Historie (17o1-1917), Kbh. 1917 (415 s).
Uden forfatter: Strø-Bemærkninger om Kiøbenhavns private Skoler af en gammel Timelærer, Kbh. 1841 (14 s).
Tellefsen, Ludvig: Noget om Pigeskolerne i Kjøbenhavn, Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn 1821, b. 35, sp. 547-552, 561-565, 58o-582, 611-615, 627-631.
Thomassen, Fr.: Fortegnelse over danske pædagogiskæ Literatur, Kbh. 1896 (143 s).
Tilemann, I.N.: Ere Pigeskoler i deres nærværende Forfatning nyttige eller skadelige, Iris og Hebe 18oo, 2, 27-36.
Tode J.Cl.: Indbydelse og Plan til en Døtreskole ved Dr. Johan Clemens Tode. Kbh. 1787 (16 s).
Trier, H.: Fattigvæsens-Planen af 1799, Historiske Meddelelser om København, 1. R. IV, 1913, 1-56.
Uden forfatter: Tvende nye Instituter, et til Drengebørns, det andet til Pigebørns Underviisning, Iris og Hebe 1799, 93-96.
(Pflueg, Chr. Carl): Underretning om det til gamle Soldaters, Soldater-Enkers, samt Fader- og Moder-løse Soldaterbørns Pleye og Opdragelse allernaadigst oprettede Christians Pleye-Huus, Kbh. 1773, (89 s).
Weise, J.H.: Haandbog i Opdragelseslæren egentligen bestemt for Forældre i de kultiverede Stænder, Odense 18o2 (2o7 s).
Vogelius, M.: Københavns Kommuneskole gennem hundrede Aar 1814-1914, Kbh. 1914 (1o8 s).
Volf, P.R.: Om Pigeasylskolens Virksomhed, Kbh. 1863 (24 s).
Holm, Petra Julie: Navne- og andre læreklude i "Den gamle By", årbog 1957 og 1958, for "Den gamle By", 36-111.

Utrykt kildemateriale

På Stadsarkivet under registratur 21 (skolevæsen) følgende pakker om Døtreskolen af 1791: "Direktionen for "Døttreskolen" i Kjøbenhavn 1791-1899","Fraværelsesprotokol for Lærere paa Døttreskolen" og "Regnskabsprotokoller fra Døttreskolen".

"Adresse-Contoirs Efterretninger" - Adresseavisen - 18oo, 181o, 182o, 183o, 184o og 185o.
